

Hoe perceptie ons veiligheidsgevoel beïnvloedt

De wereld wordt steeds onveiliger. Althans, dat horen we overal om ons heen. Of het nu onze eigen minister van Defensie is, Poetin of hoge militairen uit binnen- en buitenland, allemaal lijken ze ervan overtuigd dat de wereld steeds onveiliger wordt. Veel onderzoeken spreken dit echter tegen. Nationale en internationale onderzoeken van bijvoorbeeld Clingendael, het 'Human Security Research Project' (HSRP) en het 'Peace Research Institute Oslo' (PRIO) wijzen uit dat de wereld juist veel veiliger is geworden. De kans dat iemand door geweld om het leven komt is de laatste decennia aanzienlijk afgenomen. Dit artikel geeft een mogelijke verklaring voor deze schijnbare tegenstelling. Mensen worden soms voor de gek gehouden door hun eigen hersenen.

*Majoor E.E. Duchateau-Polkerman**

De wereld is nog nooit zo veilig geweest als op dit moment: als je kijkt naar 'aantallen doden door geweld en in conflicten als percentage van de wereldbevolking', is er sprake van een neerwaartse trend. Deze trend geldt zowel voor de afgelopen millennia als voor de afgelopen eeuw(en). Maar als we de media, politici en mensen om ons heen horen, menen velen dat de wereld nog nooit zo onveilig is geweest als nu. Waar komt dit schijnbare verschil vandaan? Deze discrepantie vormde de directe aanleiding van dit artikel.

Definities

In dit artikel gebruik ik de volgende definitie van daadwerkelijke veiligheid: aantallen doden door conflicten en geweld als percentage van de bevolking.¹ Het gaat hierbij dus niet alleen om doden in inter- en intrastatelijke conflicten,

maar ook om doden buiten conflicten om, maar wel als gevolg van geweld (bijvoorbeeld door moorden). De definitie van gepercipieerde veiligheid die ik gebruik is als volgt: gepercipieerde veiligheid is de individuele, subjectieve ervaring van de werkelijke veiligheid. Perceptie is het proces van verwerven, registreren, interpreteren, selecteren en ordenen van zintuiglijke informatie. Letterlijk betekent het: hoe neem je iets waar, hoe neem je iets in je op. In elk van deze deelprocessen van waarnemen en opnemen kan een zogeheten 'bias' zitten. Bijvoorbeeld: geen volledig beeld hebben, onjuist interpreteren of selectief vastleggen.

Opzet artikel

Ik zal in dit artikel eerst ingaan op de historische trends in veiligheid. Daarna geef ik enkele voorbeelden waaruit blijkt dat onze perceptie hier haaks op staat. Vervolgens behandel ik psychologische theorieën over perceptie en koppel deze aan het geconstateerde verschil. Ik sluit af met een conclusie.

* De auteur is werkzaam bij Staf CLAS, Bestuursondersteuning. Dit artikel verschijnt naar aanleiding van haar HDV-thesis 'Daadwerkelijke veiligheid versus gepercipieerde veiligheid'.

¹ Pinker, S. *Better Angels of our Nature*. New York: Harper Perennial (2011).

Historische trends in veiligheid

Er zijn natuurlijk veel oorzaken te bedenken voor de daling van geweld. Niet alle wetenschappers zijn het eens over de oorzaken. Waar velen het wel over eens zijn, is dat de vorming van staten en het daarmee gepaard gaande geweldsmonopolie van die staten er een belangrijke bijdrage aan hebben geleverd.² Thomas Hobbes was hier met zijn ‘social contract’ en *Levithian theory* eeuwen geleden al van overtuigd.³

Er zijn ook controversiëlere meningen over de oorzaken van de daling van geweld. Bijvoorbeeld de opvatting dat die daling in de VS in de 20-ste eeuw mede te danken zou zijn aan het legaliseren van abortus. Veel kinderen die gedoemd leken op te groeien in een crimineel milieu werden daardoor niet geboren, zo luidt deze stelling.⁴ Ook zaken als betere overlevingskansen op het slagveld door de voortschrijdende medische wetenschap, en meer precisiewapens spelen waarschijnlijk een rol bij de daling.

De mogelijke oorzaken van de daadwerkelijke daling van geweld (en dus toename van de veiligheid) zijn uitgebreid onderzocht. Ook een aantal auteurs die ik bestudeerd heb voor dit artikel gaan hier uitgebreid op in. Ik zal deze mogelijke oorzaken niet allemaal samenvatten; dat valt buiten de reikwijdte van dit artikel. Ik volsta hier met het aantonen van de daling, om deze vervolgens af te kunnen zetten tegen de perceptie van veiligheid.

Onderzoeken naar daadwerkelijke veiligheid

Steven Pinker

Voor het onderzoeken van de daadwerkelijke veiligheid ben ik begonnen met het werk van Steven Pinker. Daarna ben ik op zoek gegaan naar andere bronnen over veiligheid, of meer specifiek: de trends in geweld. Voor Pinker het boek *‘The Better Angels of our Nature’* schreef, had hij al een aantal boeken geschreven waarin hij zijdelings ook de afname in geweld memoreerde.⁵ Hij kreeg veel ondersteunende reacties van experts als Azar Gat, Joshua Goldstein, Manuel Eisner, Andrew Mack, John

In zijn invloedrijke werk *The Better Angels of Our Nature* zegt Steven Pinker dat het bewijs voor de afname van geweld veel omvangrijker is dan onderzoekers aanvankelijk veronderstelden

Muller en John Carter Wood. Door hun reacties ontdekte Pinker dat het bewijs voor deze afname veelomvattender was dan hij zich had gerealiseerd. Hij besloot hierover een boek te schrijven. In *‘The Better Angels of Our Nature’* gebruikt hij de data van de eerder genoemde experts en data van andere bronnen. Pinker laat zien dat de wereld inderdaad steeds veiliger wordt: van de periode jager-verzamelaar tot nu, maar ook vanaf de Middeleeuwen tot nu en in de afgelopen eeuw en decennia. Deze neerwaartse trend verloopt overigens niet volledig lineair: soms zitten er pieken in de grafieken. De twee wereldoorlogen van de 20-ste eeuw zijn voorbeelden van zulke pieken. Toch is de neerwaartse trend in al deze grafieken onmiskenbaar.

Internationaal onderzoek

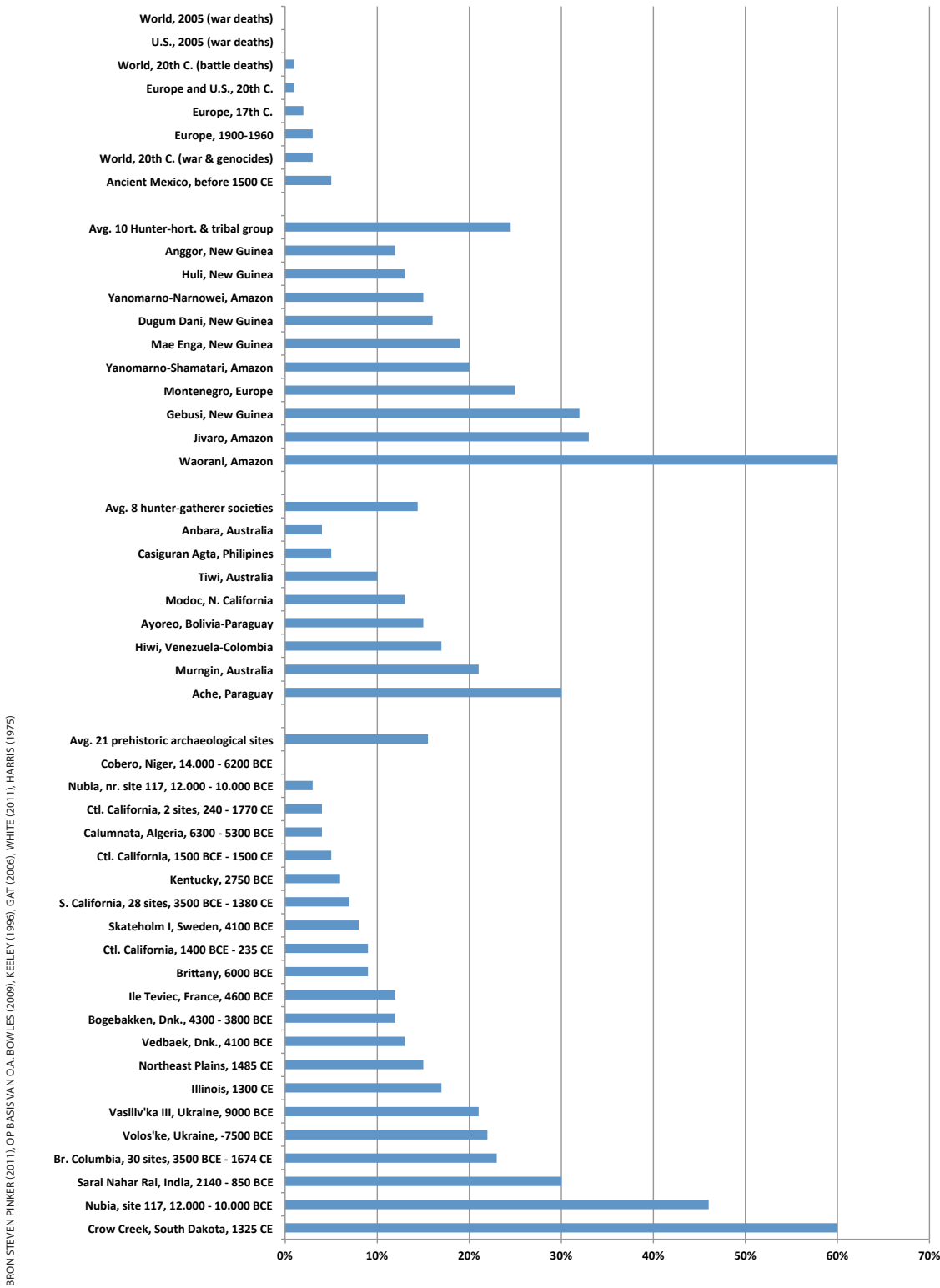
Het *Human Security Report* van het ‘Human Security Research Project’ (HSRP) ondersteunt de statistieken van Steven Pinker.⁶ Ook het ‘Peace

² Ibidem.

³ Kort samengevat: wetten zijn beter dan oorlog; mensen stemmen in met het geweldsmonopolie bij een staat/monarch en dit zorgt voor een afname van geweld. Mensen dragen een deel van hun rechten en vrijheden af en de staat/monarch heeft een verantwoordelijkheid ten opzichte van zijn burgers.

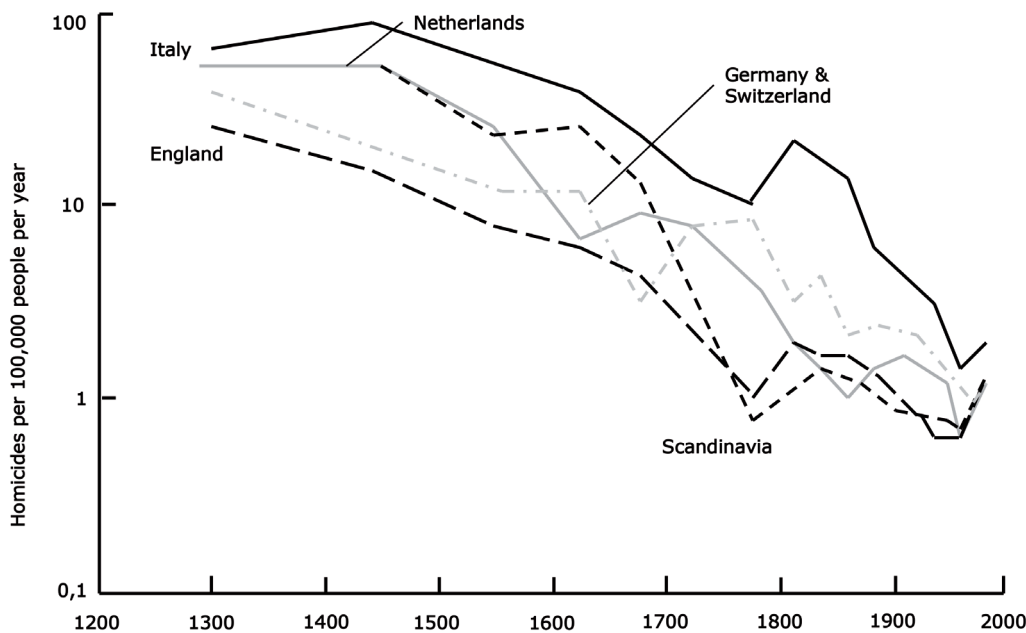
⁴ Dubner, S. & Levitt, S. *Freakonomics. Een tegendraadse econoom ontdekt de verborgen kant van bijna alles*. Amsterdam: Bezige Bij (2014).

⁵ Zie noot 1.

BRON STEVEN PINKER (2011), OP BASIS VAN O.A. BOWLES (2009), KEELEY (1996), GAT (2006), WHITE (2011), HARRIS (1975)

Figuur 1 Percentage slachtoffers tegen elkaar afgezet in verschillende tijdperken en tussen niet-staatelijke en staatelijke individuen

BRON PINKER (2011), OP BASIS VAN EISNER (2003)

Figuur 2 De trend in geweld van de Middeleeuwen tot nu

Research Institute Oslo' (PRIO) onderschrijft de trend.⁷ Instituut Clingendael heeft eveneens veel over dit onderwerp geschreven. We kunnen bijvoorbeeld in een recent artikel van Ko Colijn lezen: 'De wereld wordt steeds veiliger, al ervaren we dat anders'.⁸ En Matt Ridley toont in zijn boek *'The Rational Optimist'* aan de hand van een aantal onderzoeken dezelfde trend aan: dat de wereld inderdaad steeds veiliger wordt.⁹

Ik behandel eerst enkele onderzoeken die aantonen dat geweld door de millennia heen enorm is afgenomen. In premoderne culturen had je als man een kans van meer dan 25 procent om door geweld om het leven te komen.¹⁰

Steekproeven: premoderne tijden

In figuur 1 wordt het percentage slachtoffers tegen elkaar afgezet in verschillende tijdperken en tussen niet-statelijke en statelijke individuen. De steekproeven gaan over mensen die zijn gevonden op prehistorische, archeologische vindplaatsen, jager-verzamelaars en jager-horticulturalisten & andere tribale groepen.¹¹ De grafiek toont groepen mensen in

verschillende millennia: de oudste groepen leefden 9000 jaar voor onze jaartelling en de meest recente in de afgelopen eeuw.

Duidelijk te zien is dat de percentages 'doden door oorlogvoering' in de drie premoderne steekproeven aanzienlijk zijn. Het gaat vaak om tientallen procenten en de percentages zijn veel hoger dan in een aantal willekeurige staten uit de 20-ste en 21-ste eeuw (dan gaat het om 'slechts' enkele procenten of minder). Let ook op het percentage doden in Europa van 1900-1960 en de doden tijdens de Tweede

⁶ Human Security Report Project (2013). *Human Security Report 2013: The Decline in Global Violence: Evidence, Explanation, and Contestation*. Geraadpleegd op 7 april 2015 via <http://www.hsrgroup.org/human-security-reports/2013/text.aspx>.

⁷ Peace Research Institute Oslo (2015). *Battle Deaths per Year*. Geraadpleegd op 27 maart 2015 via <http://www.prio.org/Data/Armed-Conflict/Battle-Deaths/The-Battle-Deaths-Dataset-version-30/>.

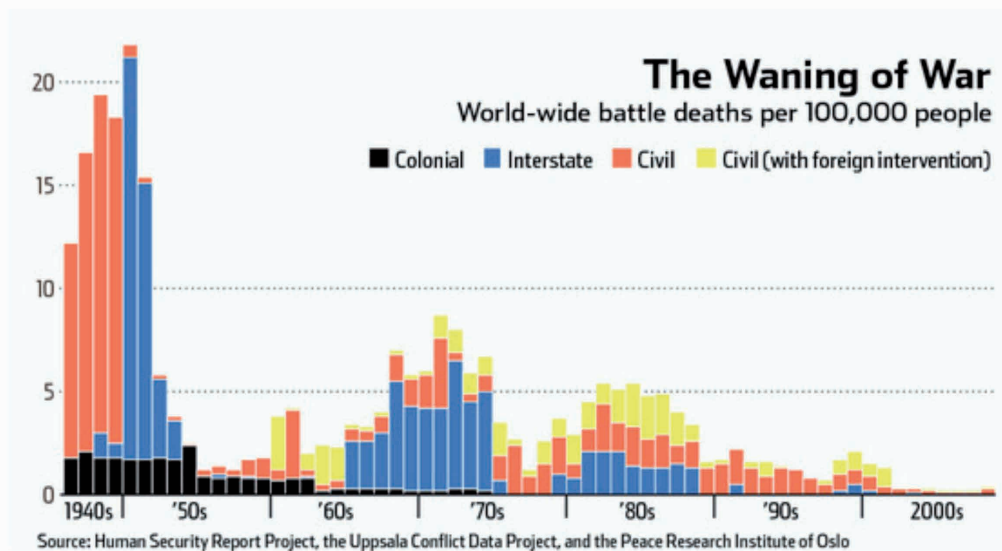
⁸ Colijn, K. *De wereld wordt steeds veiliger, al ervaren we dat anders*. Den Haag, Clingendael (2015). Geraadpleegd op 27 maart 2015 via <http://www.clingendael.nl/publication/we-zijn-steeds-veiliger-al-ervaren-we-dat-anders>.

⁹ Ridley, M. *The Rational Optimist... How Prosperity evolves*. Londen: Penguin books Ltd (2012).

¹⁰ Gat, A. *Is war declining and why?* (2012) Geraadpleegd op 24 maart 2015 via <http://moodle-nl.nl/mod/resource/view.php?id=24558>. Ridley, M. (2012). *The Rational Optimist... How Prosperity evolves*. Londen: Penguin books Ltd.

¹¹ Een horticulturalist is iemand die fruit, groenten en planten cultiveert.

BRON: HSRP, UPSALA CONFLICT DATA PROJECT AND PRIO

Figuur 3 Overzicht van het aantal doden wereldwijd door oorlogen per 100.000 mensen

Wereldoorlog. Beide wereldoorlogen worden beschouwd als de meest vernietigende in de geschiedenis van de mensheid, maar afgezet tegen vele premoderne culturen zijn de percentages relatief laag. In absolute aantallen zijn beide wereldoorlogen natuurlijk wel enorm vernietigend geweest en deze vergelijking is dan ook niet bedoeld om beide wereldoorlogen te bagatelliseren. Nee, met deze vergelijking beoog ik aan te tonen hoe vernietigend premoderne culturen waren en hoe klein je overlevingskans als individu toen was.

Geweld in de Middeleeuwen tot heden

Figuur 2 geeft de trend in geweld (in dit geval moorden) weer vanaf de Middeleeuwen tot nu. Duidelijk wordt dat een individu ook in de Middeleeuwen nog een veel grotere kans had dan nu om door geweld aan zijn einde te komen. Interessant aan deze afbeelding is ook de logaritmische schaal waarin deze grafiek is

uitgezet; de daling in geweld is zó sterk dat deze het best is af te beelden met een logaritmische schaal. Zo is het aantal moorden per 100.000 mensen per jaar in Nederland van bijna 100 in het jaar 1300 naar net boven de 1 gezakt in het jaar 2000. Hoewel er in de twee wereldoorlogen miljoenen doden zijn gevallen, is dit aantal als percentage van de wereldbevolking (of per bevolking van een land) een stuk kleiner dan bijvoorbeeld het aantal Duitsers dat omkwam in de dertigjarige oorlog van 1618-1648. Van de Duitse bevolking liet toen 20 tot 33 procent het leven. Ook is in de tijd van het Mongoolse Rijk in de 13-de eeuw vijftig procent van de Chinezen uitgeroeid.¹² Ter vergelijking: in de Tweede Wereldoorlog kwam ongeveer 11 procent van de Duitsers om het leven, 15 procent van de mensen in de Sovjet-Unie en ongeveer 18 procent van de Polen.¹³

Geweld in de afgelopen eeuw

Sinds de beide wereldoorlogen zijn de cijfers alleen nog maar verbeterd: zie figuur 3, die handelt over geweld in de afgelopen eeuw. De grafiek geeft een overzicht van de doden door oorlogen wereldwijd per 100.000 mensen. De periode sinds de twee wereldoorlogen wordt ook wel ‘The Long Peace’ genoemd: de langste onafgebroken periode van vrede in Europa.

¹² Gat, A. *Is war declining and why?*(2012) Geraadpleegd op 24 maart 2015 via <http://moodle-nl.nl/mod/resource/view.php?id=24558>.
¹³ Business Insider (2014). *Percentage of countries who died during WW II*. Geraadpleegd op 7 mei 2015 via <http://www.businessinsider.com/percentage-of-countries-who-died-during-wwii-2014-5?IR=T>.
¹⁴ Koning, B. de. *Misverstand 4: De wereld wordt steeds onveilig* (2013). Geraadpleegd op 8 januari 2015 via <http://www.maartenonline.nl/nl/artikel/31394/misverstand-4-de-wereld-wordt-steeeds-onveilig.html>.

De zeshonderd jaren daarvoor werden er jaarlijks minimaal twee oorlogen gestart door Europese staten.¹⁴ De drie grootste oorlogsvrije periodes in Europa stammen allemaal van na 1815.¹⁵ Het bijzondere is dat wij het nu zo normaal vinden dat het langdurig vrede is in Europa, terwijl dit eeuwenlang eerder uitzondering was dan regel.

Opvattingen over veiligheid

Overall om ons heen horen we dat de wereld zo onveilig is geworden en/of steeds onveiliger wordt. Terroristische aanslagen, burgeroorlogen en oorlogen komen veelvuldig in het nieuws. Politici, hoogwaardigheidsbekleders en 'de gewone burger' lijken ervan overtuigd dat de wereld steeds onveiliger wordt. Ze lijken elkaar bovendien na te praten. Ons eigen ministerie van Defensie geeft in een Kamerbrief over het versterken van de veiligheidsketen aan dat 'de wereld om ons heen onveiliger is geworden'.¹⁶ En minister van Defensie Hennis-Plasschaert doet met enige regelmaat uitspraken over de in haar perceptie steeds onveiliger wordende wereld. Zo geeft ze in een recent artikel over meer Europese samenwerking op NOS.nl aan dat 'de wereld minder veilig is geworden'.¹⁷ Haar toespraak op de *Future Force Conference* op 25 maart 2015 had als titel: 'How to act in a changing and less secure world'. Ook in deze toespraak zelf sprak ze een aantal maal over de minder veilige wereld.¹⁸

De cijfers zijn bekend; de beleving is anders

De regering is hier overigens niet helemaal consequent in: in de Internationale Veiligheidsstrategie 'Veiliger wereld, veilig Nederland' valt juist te lezen dat het aantal conflicten wereldwijd de afgelopen tien jaar is gehalveerd en dat de welvaart van de wereldbevolking de afgelopen twintig jaar is verdubbeld, alhoewel de onzekerheid en instabiliteit aan de 'randen van Europa' zijn toegenomen.¹⁹ De cijfers zijn dus wel degelijk bekend maar het gevoel of de beleving is blijkbaar anders.

In internationaal verband zien we soortgelijke uitspraken. Zo gaf de Russische president Poetin tijdens de *Valdai International Discussion Club XI*

aan: 'The world is becoming less safe and more unpredictable'.²⁰ Als we naar de Amerikanen kijken, kunnen we soortgelijke uitspraken over veiligheid vinden. Zo zei generaal Martin Dempsey, *Chairman of the US Joint Chiefs of Staff*, in februari 2012: 'Today's world has become more dangerous than it has ever been'.²¹ Volgens het HSRP worden zulke overtuigingen breed gedeeld in de strategische gemeenschap, ondanks de geringe harde bewijzen hiervoor. Er is juist des te meer hard bewijs voor het tegendeel.²²

Meer aandacht voor Defensie

De gepercipieerde toegenomen onveiligheid uit zich ook in de aandacht voor Defensie: voor het eerst sinds de val van de Muur wordt er in brede kring gepleit voor meer geld voor Defensie. De 100 miljoen budgetverhoging van 2014 en de recente verhoging van 250 miljoen per jaar lijken een keerpunt te zijn. De Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) schreef onlangs een rapport waarin ze pleit voor (veel) meer geld voor Defensie.²³ En prominente oud-politici schreven net daarvoor een manifest met een soortgelijke strekking.²⁴

-
- ¹⁴ Gat, A. *Is war declining and why?* Geraadpleegd op 24 maart 2015 via <http://moodle-nda.nl/mod/resource/view.php?id=24558>.
- ¹⁵ Ministerie van Defensie (2015a). *Kamerbrief over de versterkingen in de veiligheidsketen*. Geraadpleegd op 26 maart 2015 via <http://www.rijksoverheid.nl/ministeries/def/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2015/02/27/kamerbrief-over-de-versterkingen-in-de-veiligheidsketen.html>
- ¹⁶ NOS. *Hennis: meer Europese samenwerking* (2015). Geraadpleegd op 26 maart 2015 via <http://nos.nl/artikel/2026795-hennis-meer-europese-defensiesamenwerking.html>.
- ¹⁷ Hennis-Plasschaert. *How to act in a changing and less secure world. Toespraak op de Future Force Conference 25 maart 2015*. Geraadpleegd op 27 maart 2015 via <http://www.defensie.nl/actueel/nieuws/2015/03/25/minister-hennis-veiligheid-heeft-een-prijs>.
- ¹⁸ Ministerie van Buitenlandse Zaken (2013). *Internationale Veiligheidsstrategie: Veilige wereld, veilig Nederland*. Geraadpleegd op 27 maart 2015 via <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/rapporten/2013/06/21/veilige-wereld-veilig-nederland-internationale-veiligheidsstrategie.html>.
- ¹⁹ Poetin. *Toespraak op de Valdai International Discussion Club XI*. Moskou, Kremlin, 2014. Geraadpleegd op 24 maart 2015 via <http://eng.kremlin.ru/news/23137>.
- ²⁰ Human Security Report Project. *Human Security Report 2013: The Decline in Global Violence: Evidence, Explanation, and Contestation*, 2013. Geraadpleegd op 7 april 2015 via <http://www.hsrgroup.org/human-security-reports/2013/text.aspx>.
- ²¹ Human Security Report Project. *Human Security Report 2013: The Decline in Global Violence: Evidence, Explanation, and Contestation*. Geraadpleegd op 7 april 2015 via <http://www.hsrgroup.org/human-security-reports/2013/text.aspx>.
- ²² *De Volkskrant* (2015c). *Miljarden extra nodig voor Nederlandse leger*. Geraadpleegd op 1 mei 2015 via <http://www.volkskrant.nl/binnenland/miljarden-extra-nodig-voor-nederlandse-leger~a3989232>.

Beide documenten willen dat Nederland in deze ‘wankele wereldorde’ zijn defensiebudget geleidelijk ophooft van de huidige 1,1 procent naar 1,6 procent (het Europese gemiddelde) van het Bruto Nationaal Product (BNP).

Inspelen op gevoelens van onveiligheid

Partijprogramma’s van politieke partijen spelen al jaren in op het onveiligheidsgevoel. Ze hebben ‘veiligheid’ allemaal hoog op de agenda staan. Tijdens verkiezingen is ‘veiligheid’ altijd een thema. Eind februari 2015 kregen de AIVD, marechaussee en politie er 129 miljoen bij wegens de ‘toegenomen dreiging’. Sinds 2014 hamert ook een Kamermeerderheid erop dat er veel geld bij moet voor Defensie: omdat de krijgsmacht al 25 jaar aan het krimpen is, maar ‘de wereld steeds onveiliger wordt’. ‘In steeds onveiliger wereld is extra geld voor Defensie hard nodig’, kopte ook *Elsevier* op 4 maart 2015.²⁵

Uit onderzoeken onder de bevolking blijkt ook dat mensen zich steeds onveiliger voelen. Ko Colijn schreef al in 2008 dat het *Human Security Report*, dat aangaf dat de wereld steeds veiliger werd, dwars inging tegen het heersende gevoel. 40 Procent van de aardbewoners voelde zich helemaal niet veilig.²⁶ Was de wereld volgens

‘de boekhouders’ twee keer zo veilig aan het worden, de perceptie van de wereldburger was precies tegengesteld.²⁷

Nieuws over aanslagen verhoogt gevoelens van onveiligheid

Uit een onderzoek van EenVandaag vlak na de aanslag op Charlie Hebdo bleek dat 29 procent van de mensen zich iets onveiliger voelde en 10 procent voelde zich zelfs veel minder veilig. EenVandaag concludeerde op basis van dit onderzoek en eerdere onderzoeken dat de angst voor een aanslag toeneemt naarmate er meer nieuws is over aanslagen door radicale moslims.²⁸ Ook *Trouw* concludeerde in 2014 dat het gevoel van veiligheid afneemt, terwijl dit niet wordt gesteund door cijfers.²⁹

Bart de Koning wijdt er op Maartenonline.nl, een site van Maarten van Rossem, een column aan: ‘Misverstand 4: de wereld wordt steeds onveiliger’.³⁰ Hier gaat hij uitgebreid in op de perceptie dat de wereld steeds onveiliger wordt, ook al wordt deze perceptie nog zo hard weersproken door de daadwerkelijke cijfers.

Psychologische theorieën over perceptie

Systeem I: snel en intuïtief

In zijn boek ‘*Ons feilbare denken*’ gaat Daniel Kahneman uitgebreid in op het begrip ‘perceptie’.³¹ Hij legt uit dat mensen twee systemen hebben om ergens over na te denken: Systeem I en Systeem II. Systeem I is snel, intuïtief en trekt conclusies op basis van ervaringen uit het verleden. Vaak heeft dit systeem het bij het juiste eind. Hierop is overigens ook het boek ‘*Blink: the power of thinking without thinking*’ van Malcolm Gladwell gebaseerd.³²

Sprekende voorbeelden die Gladwell noemt, zijn een brandweerman die intuïtief weet dat hij een brandend gebouw moet verlaten terwijl het vlak daarna instort; een expert die in één oogopslag een vervalsing herkent, zonder meteen te weten waardoor. In beide gevallen werden beslissingen genomen op basis van intuïtie, zonder te weten waar die kennis precies op gebaseerd was.

²⁴ Ministerie van Defensie (2015b). *Prominenten pleiten voor meer geld voor Defensie*. Geraadpleegd op 1 mei 2015 via <http://www.defensie.nl/actueel/nieuws/2015/04/23/prominenten-pleiten-voor-meer-geld-defensie>.

²⁵ *Elsevier* (2015a). *In steeds onveiliger wereld is extra geld voor Defensie hard nodig*. Geraadpleegd op 24 maart 2015 via <http://www.elsevier.nl/Nederland/blogs/2015/3/In-steeds-onveiliger-wereld-is-extra-geld-voor-defensie-hard-nodig-1718322W>.

²⁶ Clingendael (2008). *Wordt de wereld veiliger in 2008?* Geraadpleegd op 25 maart 2015 via <http://www.clingendael.nl/publication/wordt-de-wereld-veiliger-2008>.

²⁷ Colijn, K. *De wereld wordt steeds veiliger, al ervaren we dat anders*. Den Haag, Clingendael, 2015. Geraadpleegd op 27 maart 2015 via <http://www.clingendael.nl/publication/we-zijn-steeds-veiliger-al-ervaren-we-dat-anders>.

²⁸ EenVandaag. *Charlie Hebdo: veiligheidsgevoel licht beïnvloed*. Geraadpleegd op 25 maart 2015 via http://regio.eenvandaag.nl/enquete/56687/charlie_hebdo_veiligheidsgevoel_licht_be_nvloed_

²⁹ *Trouw* (2014). *Bespied achter de virtuele Spiegel*. Geraadpleegd op 31 maart 2015 via <http://www.trouw.nl/tr/nl/5133/Media-technologie/article/detail/3741418/2014/09/06/Bespied-achter-de-virtuele-spiegel.dhtml>.

³⁰ Koning, B. de. *Misverstand 4: De wereld wordt steeds onveiliger*, 2013. Geraadpleegd op 8 januari 2015 via <http://www.maartenonline.nl/nl/artikel/31394/misverstand-4-de-wereld-wordt-steeds-onveiliger.html>

³¹ Kahneman, D. *Ons feilbare denken* (8^e druk). Amsterdam: Business Contract, 2012.

³² Gladwell, M. *Blink. The Power of Thinking without Thinking*. Londen: Penguin books Ltd., 2006.

FOTO: RELUTERS

Daniel Kahneman onderzocht een periode in Israël waarin er relatief - maar niet absoluut - veel zelfmoordaanslagen op bussen waren en veel mensen de bus gingen mijden

Systeem II: langzaam en nauwkeurig

Systeem II is langzamer, nauwkeuriger en wordt ingeschakeld als Systeem I vastloopt. Dit gebeurt in principe bij alles wat te moeilijk is om een snel, intuïtief antwoord op te geven. Ook schakelt dit systeem in als mensen zich bewust inspannen om iets te gaan afwegen. Systeem II vergt meer inspanning. Kahneman geeft aan dat systeem II in principe nogal lui van aard is; als systeem I snel met een bevredigend antwoord op de proppen komt, zal systeem II niet worden geactiveerd. In zijn boek gaat Kahneman vooral in op al die gevallen waarbij we gefopt worden door Systeem I: de zogeheten 'biases'. Hierbij 'denkt' Systeem I snel een bevredigend antwoord gevonden te hebben maar heeft het systeem het bij het verkeerde eind en zou eigenlijk Systeem II moeten worden ingeschakeld.

De belangrijkste bias, waar een heleboel biases onder geschaard kunnen worden, is 'What You

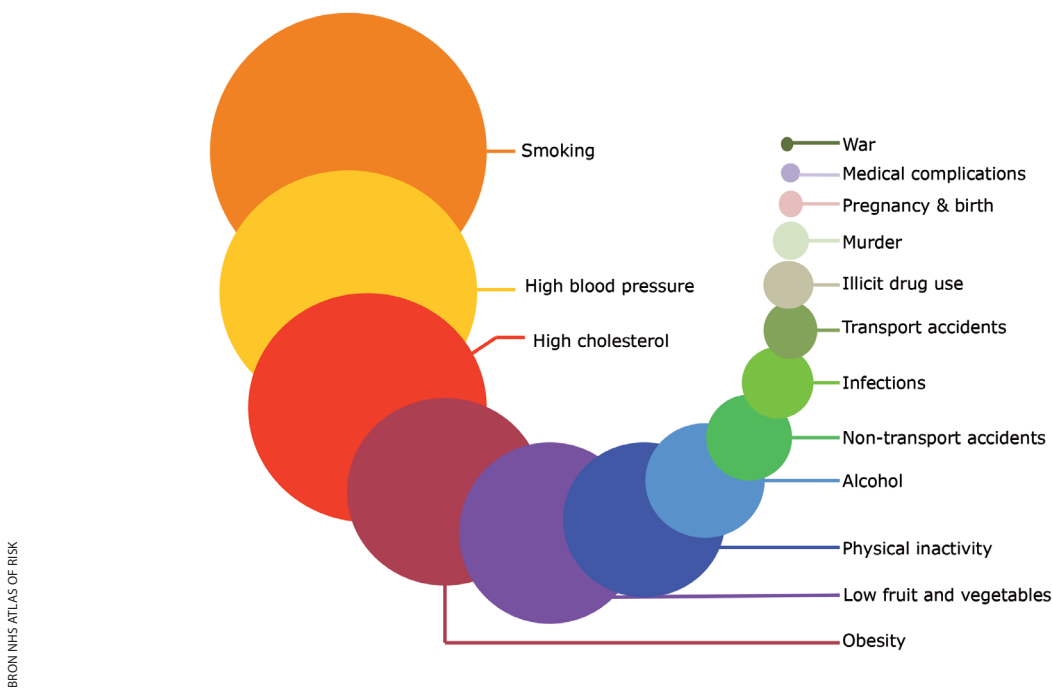
See Is All There Is' (WYSIATI). Een voorbeeld van deze bias heet 'de beschikbaarheidsheuristiek': zaken die mensen zich gemakkelijk voor de geest kunnen halen, worden ook ingeschat als 'veel voorkomend'. De beschikbaarheidsheuristiek definiëren Kahneman en zijn onderzoeks-partner Amos Tversky als 'het inschatten van het aantal items in een categorie aan de hand van het gemak waarmee voorbeelden uit het geheugen kunnen worden opgediept'.³³

Substitutie

Als mensen wordt gevraagd een schatting te geven, vindt er een soort substitutie plaats: de eigenlijke vraag 'hoe vaak denkt u dat dit voorkomt' wordt door Systeem I vervangen door de vraag 'hoe gemakkelijk kan ik voorbeelden verzinnen?' En op basis van deze

³³ Zie noot 31, 137.

Risks leading to death in perspective (NHS Atlas of Risk)

Figuur 4 Risico's van overlijden in perspectief geplaatst

laatste vraag wordt dan een schatting gegeven. Kunnen mensen zich gemakkelijk voorbeelden voor de geest halen, dan wordt iets als vaker voorkomend ingeschat dan wanneer mensen moeite hebben zich voorbeelden te herinneren.

Dit kan zelfs worden beïnvloed door mensen te vragen naar een bepaald aantal voorbeelden: mensen die zes voorbeelden hoeven te bedenken (wat vrij gemakkelijk gaat) schatten kansen hoger in dan mensen die twaalf voorbeelden moeten bedenken (wat een stuk lastiger is, vooral de laatste paar).

Huwelijksgeluk

Een sprekend voorbeeld dat Kahneman in zijn boek aanhaalt is het volgende: er is een bekend onderzoek waaruit blijkt dat bewustzijn van onze eigen biases het huwelijksgeluk verbetert.

In dat onderzoek werd gehuwden de vraag gesteld hoeveel ze zelf bijdroegen aan het schoonmaken van het huis.

Als je echter de geschatte percentages van beide echtgenoten bij elkaar optelde, kwam dit altijd ruim boven de 100 procent uit. Beide partners herinneren zich hun eigen bijdrage veel beter dan die van de ander, en dit verschil in beschikbaarheid leidt tot een overschatting van het eigen aandeel. Door alleen al zich bewust te zijn van deze bias werd het huwelijksgeluk verbeterd.³⁴

Zwarte zwanen

Kahnemans theorie over WYSIATI wordt ook bevestigd door Nassim Taleb in zijn boek *De Zwarte Zwaan*.³⁵ Hierin schrijft Taleb dat mensen alleen meenemen in hun afweging datgene wat ze weten. Dingen die ze niet weten, kunnen ze zich simpelweg niet voorstellen en daarom ook niet meenemen in hun afweging. Dit zijn de zogeheten 'unknown unknowns'.

³⁴ Zie noot 31.

³⁵ Taleb, N. (2012). *De zwarte zwaan. De impact van het hoogst onwaarschijnlijke* (2e editie). Amsterdam: uitgeverij Nieuwzijds.

Hij beschrijft het verhaal van de zwarte zwaan: tot de ontdekking van Australië wisten ornithologen van de 'Oude Wereld' niet beter dan dat alle zwanen wit waren. Dit was een van de vaststaande kenmerken van een zwaan. Het bestaan van zwarte zwanen was gewoonweg niet iets dat in deze vogelexperts op kwam: niemand had er immers ooit een gezien...

Verkeerde inschattingen

De beschikbaarheidsheuristiek zorgt op tal van fronten voor verkeerde inschattingen. Zo gaat Kahneman ook in op het inschatten van doodsoorzaken en vergelijkt deze inschattingen daarna met de statistieken. Het punt is dat ongewone gebeurtenissen onevenredig veel aandacht trekken en daardoor als minder ongebruikelijk worden ingeschat. Op deze wijze beïnvloeden de media de inschattingen van doodsoorzaken. De media worden op hun beurt zelf ook gevormd door het feit dat ongewone gebeurtenissen de aandacht trekken, en dus verkopen.

Schattingen kunnen daardoor bizarre vormen aannemen, zo bleek uit onderzoek:

- tornado's worden als een grotere 'killer' gezien dan astma, hoewel astma twintig keer zoveel doden oplevert;
- de kans op overlijden door ziekte is achttien keer zo groot als de kans op overlijden door een ongeval, maar men vond de twee even aannemelijk;
- de kans op overlijden door een ongeval werd driehonderd keer groter geacht dan de kans op overlijden door suikerziekte (300:1), hoewel de daadwerkelijke verhouding 1:4 is.³⁶

Deze compleet verkeerde inschattingen leidden onlangs tot een twitterbericht van 'gezondheidsprofessor' Jaap Seidell dat *viral* ging omdat het bijbehorende plaatje gezondheidsrisico's in een voor velen onverwacht perspectief plaatste. Mensen hadden de risico's volledig anders ingeschat (zie figuur 4).³⁷

Een fenomeen dat ook te maken heeft met de beschikbaarheidsheuristiek is de 'beschikbaarheidscascade': een zichzelf in stand houdende reeks van gebeurtenissen die met een media-bericht over een relatief onbetekenende

gebeurtenis kan beginnen en in grootschalige paniek en ingrijpende maatregelen van de overheid kan uitmonden.³⁸

Als zo'n bericht de aandacht trekt van een deel van de bevolking en deze vervolgens ongerust wordt, wordt deze emotionele reactie een verhaal op zich en trekt extra media-aandacht. Dit veroorzaakt vervolgens meer ongerustheid en zo ontstaat er een cyclus die zichzelf versterkt. De cyclus wordt soms nog extra versterkt door 'beschikbaarheidsondernemers': mensen of organisaties die profiteren van een onafgebroken stroom aan verontrustend nieuws.

Ongewone gebeurtenissen trekken onevenredig veel (media-)aandacht (...) Schattingen kunnen daardoor bizarre vormen aannemen

Verkeerde prioriteiten

Het vermeende gevaar wordt steeds groter naarmate de media de aandacht met opvallende koppen naar zich toe proberen te trekken. Wetenschappers en experts die de ontstane paniek proberen te beteugelen en het gevaar in perspectief proberen te plaatsen, worden beticht van doofpotpraktijken of het bagateliseren van het probleem. Het probleem kan een politieke kwestie worden: omdat er zo veel aandacht voor is, wordt de politiek gedwongen prioriteit aan dit probleem te geven. Hierdoor krijgen andere, in feite grotere problemen, maar zonder media-aandacht, een lagere prioriteit. Uiteindelijk kan dit dus averechts werken: er wordt onevenredig veel geld

³⁶ Zie noot 31, 146.

³⁷ Trouw (2015). *De deur wagenwijd open voor doodsoorzaak nummer een*. Geraadpleegd op 24 maart 2015 via <http://www.trouw.nl/tr/nl/33444/De-week-in-voedsel/article/detail/3851956/2015/02/15/De-deur-wagenwijd-open-voor-doodsoorzaak-nummer-een.dhtml>

³⁸ Zie noot 31, 150.

uitgetrokken voor het oplossen van een klein probleem, terwijl er minder geld beschikbaar is voor grotere problemen.³⁹

Een fenomeen dat in combinatie met de beschikbaarheidscascade kan zorgen voor het sterk overdrijven van kleine bedreigingen is 'probability neglect'. Dit is een beperking in ons vermogen om kleine risico's in te schatten: we negeren ze of blazen ze juist buiten proporties op. Er is geen tussenweg. Dit fenomeen leidt er bijvoorbeeld toe dat ouders zich buitensporig veel zorgen kunnen maken over hun kind dat te laat thuiskomt van een feestje.⁴⁰

De media voorzien ons vandaag de dag helaas van genoeg 'ingrijpende' gebeurtenissen: slecht nieuws verkoopt nu eenmaal beter dan goed nieuws

Meer aandacht voor negatieve dan positieve zaken

Ook een belangrijke invloed op de perceptie is de zogeheten 'negativity bias': het fundamentele gegeven dat de menselijke geest veel meer aandacht heeft voor het negatieve dan voor het positieve: één kakkerlak kan de aanblik van een schaal met prachtige kersen volkomen verpesten. Omgekeerd knapt een berg kakkerlakken in het geheel niet op door er een kers op te leggen.⁴¹

Dit sluit ook aan bij 'het toekennen van te veel gewicht aan zeldzame gebeurtenissen'. Kahneman noemt hierbij een voorbeeld van een periode in Israël waarbij er relatief veel zelfmoordaanslagen op bussen waren, terwijl deze aanslagen in absolute termen nog steeds zeldzaam waren. Toch gingen veel mensen de bus mijden en merkte Kahneman ook bij

zichzelf onrust op als hij met de bus reisde, hoewel hij op rationeel niveau wist dat de kans op een aanslag bijna te verwaarlozen was.

Aannemelijk of waarschijnlijk?

Een andere theorie die Kahneman introduceert in zijn boek is het verwarren van samenhang, aannemelijkheid en waarschijnlijkheid. Dit houdt in dat mensen een grotere waarschijnlijkheid toekennen aan verhalen die ze aannemelijk achten en zich niet laten 'afleiden' door feitelijke kansen. De onderzoeken die Kahneman aanhaalt ter ondersteuning van dit verhaal zijn hilarisch en tegelijkertijd onthutsend. Zo beschrijft hij het 'Linda-vraagstuk':

Linda is eenendertig jaar oud, alleenstaand, openhartig en zeer slim. Ze is afgestudeerd in de filosofie. Als student maakte ze zich druk over discriminatie en nam ze deel aan diverse demonstraties tegen kernenergie.

Vervolgens werd aan grote groepen respondenten gevraagd wat waarschijnlijker was:

- Linda is een bankbediende;
- Linda is een bankbediende die actief is in de vrouwenbeweging.

In weerwil van de logica koos 85 tot 90 procent van de universitaire studenten voor optie 2!⁴² Men vond de tweede beschrijving een mooi samenhangend verhaal en daardoor aannemelijker, en verwarde dit met waarschijnlijkheid. Een duidelijke bias van systeem I, waarbij Systeem II werd niet ingeschakeld omdat het zo'n gemakkelijke vraag leek.

Verklaring verschil daadwerkelijke versus gepercipieerde veiligheid

Eerder in dit artikel heb ik aangetoond dat op welke manier je ook kijkt naar aantallen doden door conflicten en geweld als percentage van de wereldbevolking, de trend in alle gevallen dalend is. En dat de trend in daadwerkelijke veiligheid dus stijgende is. Dit geldt zowel voor de afgelopen decennia als voor de afgelopen eeuwen en millennia. Soms zijn er wel pieken, zoals tijdens de beide wereldoorlogen, maar desondanks neemt het geweld af.

³⁹ Zie noot 31.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Zie noot 30.

⁴² Zie noot 31, 164.

FOTO: MCD, W. SALIS

Alle politieke partijen hebben 'veiligheid' hoog op de agenda staan en in 2015 kregen de AIVD, de marechaussee en de politie er 129 miljoen euro bij wegens de 'toegenomen dreiging'

Daarna heb ik laten zien dat de algemene trend is dat mensen zich steeds onveiliger voelen. Pinker wordt niet geloofd als hij zijn vele bewijzen van de toenemende veiligheid toont; onze eigen minister van Defensie haalt in haar toespraken regelmatig aan dat de wereld steeds onveiliger wordt; Poetin, Dempsey, de Nederlandse bevolking - iedereen lijkt de mening toegedaan dat de wereld minder veilig wordt. Er komt ook geld bij voor veiligheidsdiensten en Defensie. Kortom, de perceptie dat de wereld steeds onveiliger wordt, wordt breed gedeeld.

'What You See Is All There Is'

Deze twee trends bewegen zich in tegen-gestelde richtingen. Waar de ene trend stijgend is (de wereld wordt steeds veiliger) wordt dit

juist tegengesteld gepercipieerd (de wereld wordt steeds onveiliger). Als dit zich voortzet, wordt de kloof tussen daadwerkelijke veiligheid en gepercipieerde veiligheid dus alleen maar groter. De vraag rijst nu hoe de theorie van Daniel Kahneman een verklaring kan geven voor dit verschil. De eerste verklaring ligt in *What You See Is All There Is*. Zo is daar de 'beschikbaarheidsheuristiek' (het aantal items in een categorie wordt ingeschat aan de hand van het gemak waarmee voorbeelden uit het geheugen kunnen worden opgediept). Een ingrijpende gebeurtenis kan de beschikbaarheid van een categorie tijdelijk vergroten. Een neergestort vliegtuig zal veel media-aandacht krijgen en iemands gevoelens over vliegen tijdelijk veranderen. Het recente neerstorten van een vliegtuig van Germanwings in de

FOTO: US DEPARTMENT OF DEFENSE

De Amerikaanse generaal Martin Dempsey, voorzitter van de gezamenlijke chefs van staven, meent dat de onveiligheid in de wereld nog nooit in de geschiedenis zo groot geweest is

Franse Alpen is hier een goed voorbeeld van.⁴³ Dat dit ook nog een moedwillige actie blijkt te zijn, en geen ongeluk, maakt het gevoel van onveiligheid alleen nog maar groter. Terwijl dit niets zegt over de kans dat dit soort ongelukken gebeurt: nog steeds blijft vliegen een van de veiligste manieren van transport. Maar je hoort mensen dan zeggen dat ze al nooit zo dol waren op vliegen en nu zeker nooit meer gaan vliegen. Bij de meeste mensen ebt dit gevoel na verloop van tijd weer weg, tot het volgende vliegtuigongeluk uitgebreid in het nieuws komt. Dit is een duidelijk geval van beschikbaarheidsheuristiek.⁴⁴

Media voorzien ons royaal van ‘ingrijpende’ gebeurtenissen

Dus het in ons geheugen beschikbaar hebben

van ingrijpende gebeurtenissen heeft invloed op hoe we de kans op zo’n gebeurtenis inschatten. En de media voorzien ons vandaag de dag helaas van genoeg ‘ingrijpende’ gebeurtenissen: slecht nieuws verkoopt nu eenmaal beter dan goed nieuws. Hierdoor hebben we altijd een overvloed aan ‘slechte’ voorbeelden in onze herinnering. Dit kleurt onze inschatting: we hebben de neiging de wereld onveiliger in te schatten dan deze is.

De uitspraak ‘de wereld wordt steeds onveiliger’ is te verklaren door deze beschikbaarheidsheuristiek: dingen die recent gebeurd zijn, liggen verser in het geheugen dan dingen die lang geleden gebeurd zijn. Als mensen een afweging maken tussen de veiligheid nu en ‘vroeger’ (hoeveel vroeger maakt niet eens zoveel uit) zullen ze veel gemakkelijker recente voorbeelden over onveiligheid kunnen oproepen dan oudere voorbeelden. Daardoor trekt men automatisch de conclusie dat de huidige veiligheid dan wel minder moet zijn dan ‘vroeger’.

⁴³ NRC (2015). *Copiloot liet toestel Germanwings expres crashen*. Geraadpleegd op 5 mei 2015 via <http://www.nrc.nl/nieuws/2015/03/26/duitse-aanklagers-inderdaad-een-piloot-in-cockpit-toestel-germanwings/>

⁴⁴ Zie noot 31, 138.

Positieve berichten hebben minder impact

De ‘*negativity bias*’ kan deze beschikbaarheidsheuristiek nog versterken: door deze bias hebben positieve berichten minder impact, terwijl hierover toch al minder snel door de media wordt bericht. Zo versterkt deze bias de beleving dat de wereld steeds onveiliger wordt. Ook de ‘*probability neglect*’ draagt hieraan bij: de daadwerkelijke kans op ingrijpende gebeurtenissen negeren we; we richten ons op de verhalen die we in de krant hebben gelezen. Ook dit verschijnsel zie je bijvoorbeeld terugkomen bij het ongeval met Germanwings: de kans dat er nog een copiloot moedwillig een vliegtuig laat crashen (wat overigens in de eerste weken na de crash nog niet onomstotelijk vaststond, maar het was een goed voorstelbaar en samenhangend verhaal, en werd meteen voor waar aangenomen) is erg klein. Toch werden er meteen allerlei maatregelen genomen.

Verwarring

Hier worden samenhang, aannemelijkheid en waarschijnlijkheid verward: een aannemelijk en samenhangend verhaal zegt niets over de kans (waarschijnlijkheid) dat zoiets nog een keer voorkomt. En of deze maatregelen daadwerkelijk bijdragen aan een toegenomen vliegveiligheid en dit geldt niet beter besteed had kunnen worden aan effectievere maatregelen op een ander vlak, wordt niet bekeken. De roep vanuit de samenleving is te luid. Een verklaring kan, zoals gezegd, ook de beschikbaarheidscascade bieden. Onze huidige tijd met niet alleen professionele media maar ook miljoenen hobbyisten (iedereen kan per slot van rekening zijn eigen blog beginnen) en *social media*, is gevoelig voor beschikbaarheidscascades. Soms werkt dit positief, bijvoorbeeld door onevenredig veel aandacht voor een onbekende, niet eens zo heel goede zanger die ‘ineens’ wereldberoemd wordt. Maar het kan ook negatief uitwerken doordat slecht nieuws heel vaak herhaald en versterkt wordt. Zo’n negatieve cascade zie je bijvoorbeeld bij terroristische aanslagen.

Aantal slachtoffers van terrorisme is zeer klein

Volgens Kahneman zijn terroristen tegenwoor-

dig de belangrijkste bron van beschikbaarheidscascades. Het aantal slachtoffers van terroristische aanslagen is zeer klein in relatie tot andere doodsoorzaken en is bovendien al tientallen jaren stabiel: tussen de vijf- en tienduizend slachtoffers per jaar.⁴⁵ Dit is een relatief klein aantal vergeleken met een heleboel andere doodsoorzaken. Zelfs in Israël, een land dat veelvuldig met terrorisme wordt

De daadwerkelijke kans op ingrijpende gebeurtenissen negeren we; we richten ons op verhalen die we in de krant lezen

geconfronteerd, komt het wekelijkse aantal slachtoffers niet in de buurt van bijvoorbeeld het aantal verkeersdoden in diezelfde week. Het grote verschil ligt in de ‘beschikbaarheid’ van de beide risico’s: het gemak en de frequentie waarmee ze in onze gedachten komen. Afschrikwekkende beelden, eindeloos herhaald in de media, zorgen ervoor dat iedereen gespannen raakt. Terrorisme appelleert direct aan het snelle, intuïtieve Systeem I.⁴⁶ Ik ben het inderdaad eens met Kahneman dat terroristische aanslagen en alle media-aandacht eromheen alle kenmerken van beschikbaarheidscascades bevatten.

Media-aandacht buiten proportie

In de week van de aanslag in Parijs op Charlie Hebdo, waarbij twaalf mensen om het leven kwamen, moordde Boko Haram in Nigeria vrijwel een volledig dorp uit, waarbij meer dan tweeduizend slachtoffers vielen. De media-aan-

⁴⁵ Ook deze grafieken vertonen weleens een incidentele piek: zo was het jaar 2013 een uitschieter met rond de 18.000 doden door terroristisch geweld. NOS (2014). *Meer doden door terrorisme*. Geraadpleegd op 5 mei 2015 via <http://nos.nl/artikel/2004342-meer-doden-door-terrorisme.html>

⁴⁶ Zie noot 31.

dacht voor de aanslag in Parijs, stond in geen verhouding tot de media-aandacht voor de slachtoffers van Boko Haram. Alleen al in *de Volkskrant* verschenen 332 berichten over de aanslag op Charlie Hebdo.⁴⁷ Dit in tegenstelling tot slechts enkele berichten over de meer dan 2.000 slachtoffers die Boko Haram in diezelfde week maakte.⁴⁸

Zo komen er in Frankrijk wekelijks meer mensen om door verkeersongelukken (gemiddeld zo'n 65) dan dat er slachtoffers vielen bij Charlie Hebdo.⁴⁹ Dit gegeven is echter veel minder sensationeel om over te berichten, dus hier wordt veel minder aandacht aan besteed.

snelle, intuïtieve Systeem I een inschatting maken. Pas als mensen bewust hun rationele, langzamere Systeem II inschakelen, kunnen ze eventueel deze biases teniet doen. Maar dit systeem schakelt niet zomaar in. Als Systeem I snel met een bevredigend antwoord, een samenhangend verhaal of op het oog logische inschatting op de proppen kan komen, ziet Systeem II geen enkele reden om actief te worden. En zelfs als het wel actief wordt, weet je rationeel gesproken misschien wel dat de kans op iets heel ingrijpends erg klein is, maar deze gedachte overstemt daarmee nog niet meteen je onrustige gevoel...

Conclusie

Ja, er is een verschil tussen daadwerkelijke veiligheid en gepercipieerde veiligheid. De theorieën van Daniël Kahneman over perceptie bieden een deel van de verklaring. Wat kunnen we nu met deze verklaring? Ze zorgt in ieder geval voor bewustwording. Ik hoop dat velen na het lezen van dit artikel even verbaasd zullen zijn als ik aanvankelijk was over de tegengestelde trends in daadwerkelijke veiligheid en gepercipieerde veiligheid. Ook hoop ik dat deze mensen mijn bronnen nog eens na zullen lezen om zich verder te laten overtuigen. Verder hoop ik dat de lezer zich bewust wordt van zijn of haar eigen biases. Dat hij, de volgende keer dat hij een snelle, intuïtieve inschatting over veiligheid maakt middels zijn Systeem I, vervolgens bewust het rationele, langzamere Systeem II inschakelt en zo tot een beter afgewogen inschatting komt.

Als voldoende mensen dit zouden doen, kunnen we misschien beschikbaarheids-cascades voorkomen: de zichzelf in stand houdende reeks van gebeurtenissen die met een mediabericht over een relatief onbetekende gebeurtenis kan beginnen en in grootschalige paniek en ingrijpende maatregelen van de overheid kan uitmonden. In een tijd waarin terroristische aanslagen volgens velen de belangrijkste veiligheidsdreiging lijken te zijn, maar ook de belangrijkste bron van beschikbaarheids-cascades, zou dit een welkome oplossing zijn. ■

Afschrikwekkende beelden, eindeloos herhaald in de media, zorgen ervoor dat iedereen gespannen raakt

Persoonlijke verschillen

Ik heb hiervoor een aantal voorbeelden gegeven over de wijze waarop onze biases ons parten kunnen spelen en ervoor kunnen zorgen dat onze perceptie is dat de wereld steeds onveiliger wordt. Al deze biases spelen waarschijnlijk in meer of mindere mate een rol. Het verschilt bovendien van persoon tot persoon hoe sterk iemand vatbaar is voor deze biases. Dat ook zeer intelligente mensen en bijvoorbeeld statistici vatbaar zijn voor deze biases, heeft Kahneman in zijn boek uitgebreid onderzocht en bewezen. Dit komt omdat ook deze mensen in eerste instantie middels hun

⁴⁷ *De Volkskrant* (2015a). *Alle nieuws over de aanslag Charlie Hebdo*. Geraadpleegd op 25 maart 2015 via <http://www.volkskrant.nl/alle-nieuws-over-aanslag-charlie-hebdo>.

⁴⁸ *Volkskrant* (2015b). *zoekresultaten 2000 doden Boko Haram*. Geraadpleegd op 25 maart 2015 via <http://www.volkskrant.nl/zoeken/?s=2000+doden+boko+haram>.

⁴⁹ Elsevier (2015b). *Meer Franse verkeersdoden na jaren daling*. Geraadpleegd op 25 maart 2015 via <http://www.elsevier.nl/Buitenland/nieuws/2015/1/Meer-Franse-verkeersdoden-na-jaren-daling-1691118W>.